

SEGURNET

INFANTS I JOVES DAVANT XARXES I
PANTALLES

GUIA PER A
PROFESSIONALS

2017

FUNDACIÓ
FERRER I GUÀRDIA

T. 0034 936 011 644
c/ Avinyó, 44 1r · 08002 Barcelona
www.ferrerguardia.org

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	4
EL POSICIONAMENT DELS I LES JOVES A LES XARXES: IDENTITAT I PETJADA DIGITAL	5
Què entem per Identitat digital?	5
El món físic i virtual per adults i joves	6
Què és la petjada digital?	8
Quins elements o aspectes podem treballar amb els i les joves?	8
LES RELACIONS A TRAVÉS DE LA XARXA	11
Joves digitals i agrupats virtualment	11
Aïllament vs. socialització	12
Uns usos essencialment relacionals	12
Quins elements o aspectes podem treballar amb els i les joves?	13
POTENCIALITATS I RISCOS DE LES TIC	15
Introducció. La redimensió de problemàtiques i fragilitats existents	15
Les potencialitats de les TIC	15
Els riscos de les TIC	16
El cas del Cyberbullying	19
LA COMUNICACIÓ ONLINE AMB ELS I LES JOVES	21
Recomanacions per a la comunicació online amb joves	21
BIBLIOGRAFIA	23

INTRODUCCIÓ

El projecte SEGURNET pretén dur a terme activitats que contribueixin a la prevenció dels riscos associats a l'ús de noves tecnologies per afavorir l'autonomia dels i les joves. En aquest sentit, partim de la base que, una major formació i coneixement sobre el funcionament i riscos associats a les xarxes socials i l'ús de pantalles, contribuirà a que els i les joves tinguin una actitud més formada i crítica i puguin tenir comportament més lliures i autònoms davants aquests mitjans de comunicació i relació.

Amb aquest objectiu, aquesta guia programàtica incideix sobre quatre grans temes, que es subdivideixen en diferents aspectes temàtics sobre els que es pretén incidir:

- ✓ El posicionament dels i les joves a les xarxes:
 - La identitat digital
 - El món físic i virtual per a adults i joves
 - La petjada digital
- ✓ Les relacions a través de la xarxa:
 - Joves digitals i agrupats virtualment
 - Aïllament vs. Socialització
 - Uns usos essencialment relacionals
- ✓ Potencialitats i riscos:
 - La redimensió de problemàtiques i fragilitats existents
 - Les potencialitats de les TIC
 - Els riscos de les TIC
 - El cas del Ciberbullying
- ✓ La comunicació online amb els i les joves

D'altra banda, en aquesta Guia programàtica, a banda de les reflexions més teòriques, s'analitzen els diferents elements o aspectes per desenvolupar intervencions amb adolescents i joves.

Finalment, destacar que també s'ha elaborat una Guia de Recursos en la que es recullen dinàmiques participatives, vídeos, articles, guies, etc. per orientar i abordar les intervencions en l'àmbit de les pantalles.

EL POSICIONAMENT DELS I LES JOVES A LES XARXES: IDENTITAT I PETJADA DIGITAL

En primer lloc, parlarem sobre el posicionament dels i les joves a la xarxa, a través de dos elements cabdals, la identitat digital i la petjada digital. És a dir, per tal de poder copsar com els i les adolescents i, els i les joves, es posicionen a la xarxa caldrà observar les noves dimensions de la identitat individual i col·lectiva; les diferències quant a la percepció per part d'adults i joves en relació a la connexió o desconnexió del “món físic” i el “món virtual” i; com es gestiona el rastre que aquest posicionament digital comporta a través del que es coneix com a petjada digital.

Així doncs, en aquest primer bloc, a banda d'aportar reflexions en torn aquests temes, també es plantegen alguns dels temes cabdals que, des d'aquesta vessant, es poden treballar amb els i les adolescents i els i les joves. A més, aquests aspectes a treballar es relacionen amb diferents recursos que es poden trobar a la *Guia de Recursos*.

Què entem per Identitat digital?

Per identitat s'entén el conjunt de característiques que fan que una persona sigui ella mateixa. Aquesta es conforma impregnant-se de les actituds i expectatives que té la gent que es troba al nostre voltant (la família, els amics, els coneguts, els professors, etc).

Així, la Identitat digital és aquella que es genera a partir de la presència d'una persona a Internet, és a dir, el **conjunt de característiques que defineixen a una persona a nivell virtual**.

La identitat digital es va configurant a partir de **tot allò que l'individu fa a la xarxa** com per exemple els perfils personals d'usuari/a, la participació a plataformes online (xarxes socials, blogs, videos, fotografies...), però també a partir d'**allò que les altres persones diuen sobre aquest individu, així com la manera en què aquests el perceben**.

Així doncs, és cabdal conèixer quin és el lloc que les TIC ocupen en el dia a dia d'adolescents i joves, ja que aquestes tenen “una funció expressiva i identitària de primer ordre”¹. És a dir, són centrals per entendre la manera en què adolescents i joves conceben el món que els envolta i, al seu torn, per entendre com configuren la pròpia identitat.

“Les pantalles, com els miralls, només tenen valor en quant reflecteixen a la persona que interacciona amb elles. Només tenen sentit i valor per a un interlocutor quan aquest es veu representat en elles”.

Joan Ferrés (2014)

¹ Fernández Planells, A. Et altri (2016) *TIC i joves: Reflexions i reptes per al treball educatiu*, Catalunya, Departament de Treball, Afers Socials i Famílies IV. Títol V. Col·lecció: Aportacions; 54. Pàg. 8

En relació a aquesta construcció de la identitat digital, és interessant exposar alguns dels trets característics d'aquesta:

- ✓ **Social:** la identitat digital no només es construeix a partir de l'activitat de l'usuari/a a la xarxa, sinó, també, per la interacció d'aquest amb altres usuaris/es.
- ✓ **Fragmentada:** la identitat digital es configura a través de tota la activitat que l'individu desenvolupa a la xarxa, de forma que parlem de fragmentació perquè troben informació relativa a l'individu en diferents espais (blocs, xarxes socials, app's, etc.).
- ✓ **Subjectiva:** la identitat digital també es configura en funció de com la resta de persones perceben a aital usuari/a en funció de la informació disponible sobre aquest a la xarxa.
- ✓ **Multiple:** parlem de multiplicitat quan un individu gestiona més d'una identitat digital.
- ✓ **Dinàmica:** la identitat digital es caracteritza per trobar-se en un procés permanent de construcció o reconstrucció, ja que es nodreix de totes les interaccions virtuals que realitza l'individu.
- ✓ **Vulnerable:** un altre dels elements característic de la identitat digital és la vulnerabilitat, en tant que existeix la possibilitat que aquesta identitat sigui suplantada, es robi informació o se'n difongui més enllà del consentiment i voluntat de l'usuari/a.
- ✓ **Real:** la identitat digital té repercussions que van més enllà de l'àmbit virtual.

El món físic i virtual per adults i joves

Per entendre el posicionament dels i les joves a la xarxa, també cal parlar sobre les diferents percepcions que presenten adults i joves en relació a la dicotomia entre “món físic” i “món virtual”.

En aquest sentit, s'observa que “els joves i adolescents valoren la xarxa com una continuació del món real, mentre que per als pares es tracta d'un lloc diferent”².

En el cas de la identitat digital, doncs, per als adults (una generació que ha viscut abans i durant Internet) el món físic i virtual es conceben com espais diferents i, per tant, realitzen una distinció entre la “identitat real” i la “identitat digital”. En canvi, els i les joves (la majoria ja nadius digitals)

² Busquet, J.; Ballano, S.; Medina, A. [et al.] (2012). «La dinámica de la brecha digital entre jóvenes, padres y profesores en España». En: A. García (ed.). Comunicación, infancia y juventud. Situación e investigación en España, pàgs. 39-55. Barcelona: UOC.

aquestes són identitats complementàries (en comptes de diferenciades) “que participen alhora en la conformació de la identitat general (*self*)”³.

Els i les joves es relacionen i es socialitzen tant en l'espai físic com en el virtual, de forma complementària, és a dir, no perceben diferències cabdals com per a concebre aquests com a espais diferenciats. Així doncs, en relació amb la construcció de la identitat, és important destacar que aquesta es conforma de manera simultània a ambdós espais.

Aquesta construcció dual i complementària de la identitat implica, alhora, que les dificultats que es produeixen en les relacions analògiques (o de l'espai físic) es complementen, es modifiquen, o inclús s'amplien en el marc de les relacions virtuals. Aquest fet es produeix perquè, per a adolescents i joves, la construcció de la identitat també es produeix a nivell virtual, pel que hi ha una afectació per part de la xarxa i les relacions que es donen en aquest marc.

És absurd, per tant, parlar d'identitats diferenciades, en tant que **“aquest món virtual no és només una eina, sinó que és una condició vital”**⁴. En aquest mateix sentit, Bernabeu exposa que “toca treballar dues realitats, complementàries, fusionades i que actuen com a vasos comunicants. La virtualitat esdevé real, i la realitat, inherentment digital. Per la qual cosa ja no té sentit parlar en terme que ‘a la vida real’ les coses són diferents”⁵.

Aquesta condició vital o necessitat social d'estar connectats respon al fet que estar en línia és una forma més de relació, és a dir, un espai de socialització que no deixa de ser una extensió de les relacions i la socialització en el món físic. Així, **la socialització virtual és tan important com la que es produeix en el món presencial.**

En aquest sentit, Jaume Funes expressava el 2012 que “per a la majoria d'adolescents actuals poques coses tenen sentit sense referència a ells. Són en la mesura que estan en línia i són en la mesura que són imatge. No hi ha identitat sense perfil de xarxa virtual. No hi ha sociabilitat sense interacció digital”⁶.

Aquesta virtualitat aconsegueix, segons Sibilia, diferents funcions en la construcció de la identitat digital en tant que a través d'aquesta existim, participem, ens informem, ens relacionem, ens reconeixem i ens reconeixen, expliquem, esdevenim autors/es i som protagonistes.⁷

³ Bernabeu, J. i Plaza, I. (2015)

⁴ Ídem.

⁵ Bernabeu, J. (2017) “L'educació social. També digital” a *Quaderns d'Educació Social*. Col·legi d'Educadores i Educadors Socials de Catalunya. Núm. 19 (novembre) p. 106-111. Pàg. 106

⁶ Funes, J. (2012) “Vidas virtuales y muertes reales” *El Periódico*, 22 d'octubre de 2012, p. 11

⁷ Sibilia, P. (2008) *La intimidad como espectáculo*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica Argentina.

Què és la petjada digital?

La petjada digital és el conjunt d'informació d'un usuari/a que queda enregistrada a la xarxa, tant aquella que ha estat creada, publicada i/o compartida per un mateix, com la que ho ha estat per altres usuaris.

Així, cada moviment que fa una persona a la xarxa queda enregistrat com una empremta que permet seguir aquesta trajectòria online.

Són diversos els autors que consideren que **les dades ja es reconeixen com el nou petroli del segle XXI**. En aquest mateix sentit, Liliana Arroyo exposa que “encara estem aprenent que quan no paguem per un servei, com a contrapartida, el producte són les nostres dades personals (...) socialment estem acceptant la invasió constant de la nostra dimensió més personal i sensible, sense plantejar-nos les seves conseqüències”⁸.

En aquesta mateixa línia, doncs, podem parlar de l'altra cara de la moneda, la reputació digital. És tracta de la imatge que la resta d'usuaris/es tenen sobre hom a través dels continguts que configuren la identitat digital. És a dir, cada cop que es penja una foto, es tuiteja, es deixa un comentari a un bloc o xarxes socials, s'està creant una imatge d'un mateix cap a l'exterior, és a dir, cap a la resta d'usuaris/es que contribuirà a desenvolupar una determinada reputació digital.

Quins elements o aspectes podem treballar amb els i les joves?

Un cop definit què entenem per identitat digital, món físic i virtual i petjada digital, és interessant analitzar quins són els elements o aspectes que podem treballar amb els i les joves en relació a aquests temes. Així doncs, a continuació es recullen aquests aspectes organitzats en funció de la temàtica principal:

Identitat digital

- **Potenciar el coneixement crític de la identitat digital pròpia:** és important que adolescents i joves aprenguin a valorar de forma crítica la seva identitat digital, tot còpsant que aquesta és canviant i que es troba en constant procés de construcció. Així és cabdal que ens preguntem ‘Qui sóc a la xarxa?’ i, alhora, prendre consciència del rastre que es deixa a Internet i les implicacions presents i futures.
- **La sobreexposició:** com ja hem comentat la identitat digital és un aspecte dinàmic que es va (re)construint a través de les diferents interaccions que hom realitza a la xarxa. Donat que la xarxa es converteix gairebé en un banc de proves, els i les joves tendeixen a sobreexposar-se, de forma que alguns dels seus perfils es converteixen en quasi un relat ininterromput de la seva quotidianitat, gairebé com un quadern de bitàcola online.
- **La idealització o caricaturització de la identitat:** en el procés de construcció de la pròpia identitat digital es pot produir un biaix quan el/la jove es pregunta com vol que el vegi

⁸ Arroyo, L. (2015) “Jóvenes, Internet y privacidad: los retos de la identidad en la era digital” a CCCBLAB. *Investigació i innovació en cultura* [en línia]. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Setembre. Disponible a: < <http://lab.cccb.org/es/jovenes-internet-y-privacidad-los-retos-de-la-identidad-en-la-era-digital/>>

la resta d'usuaris/es de la xarxa. La voluntat d'agradar, o d'aproximar-se al màxim possible a un determinat cànon, estil, estereotip, etc. pot conduir a la idealització d'una determinada identitat/s o per contra a la seva caricaturització.

- A banda d'aquests aspectes més específics, la identitat digital també interacciona amb altres aspectes que cal tenir en compte, com l'egocentrisme, els estereotips, les relacions grupals, els rols de gènere, el “postureig”, la manca d'espais d'exploració segurs.

Món físic i virtual

- **Dissonàncies entre el jo online i el jo offline:** una de les alertes d'un ús digital problemàtic es troba en el fet que el/la jove sigui molt diferent a la xarxa a com és a nivell presencial.
- **El postureig desmesurat:** una altra alerta la trobariem en el desenvolupament d'un postureig desproporcionat. És a dir, una identitat que es configura molt més a través de les mentides que de les veritats, una identitat molt orientada a transmetre una determinada imatge.
- **L'obsessió per influir (vull ser influencer!):** una altra alerta la trobem en relació a l'obsessió per influir, és a dir, a la generalització que res no val si la resta d'usuaris/es de la xarxa no ho reconeix com a tal.
- **Molta activitat online, poca activitat offline:** si bé la inversió de temps dedicat a les pantalles no constitueix, per si sol, un indicador fiable d'un consum digital que pugui ser problemàtic, quan el volum d'activitat online és molt superior a l'activitat offline podríem estar parlant de l'abandonament d'una esfera de socialització en favor d'una altra.

Petjada digital

- **La intimitat:** “La identitat digital i tota la qüestió relacional associada ha exposat noves formes de relació en l'espai digital i, en conseqüència en l'espai públic. Tot plegat redimensiona aspectes tan bàsics i troncats com la nostra intimitat. Reig (2011) introdueix el concepte de la *Intimitat abundant*: de quina manera publiquem la nostra vida online tot i que condicionada, en certa mesura, a les nostres voluntats? En l'univers adolescent, això esdevé importantíssim. Si bé la població adulta ha estat socialitzada sota el marc de protecció de la nostra intimitat, cal replantejar-nos quin sentit té aquest aspecte en el moment actual.”⁹
- **Desenvolupar la capacitat crítica en torn a la protecció de les dades personals i la privacitat:** cal fomentar la responsabilitat, potenciar l'autonomia i tractar les pràctiques problemàtiques.

⁹ Bernabeu, J. i Plaza, I. (2015)

- **La reputació digital:** és la imatge que es desprén d’una persona a la xarxa, és a dir, la forma en que veuen a aquesta persona la resta d’usuaris/es en funció de tot allò que la persona fa a la xarxa. Així doncs, és important conèixer quins són els elements que estan configurant la reputació digital d’un individu, així com copsar que aquesta no només es conforma a través del’activitat propia de l’usuari/a, sinó també a partir de les interaccions amb altres.
- **Res no és gratis, a la xarxa tampoc:** “Participar a la xarxa, malgrat no tenir un cost econòmic real, implica una transacció: dades (dels joves usuaris de mitjans socials) per a un servei (aplicacions, xarxes socials, etc.). En molts casos, les persones joves no són conscients d’aquesta transacció i exposen la seva vida privada, el seu procés de construcció d’identitat, a la xarxa de manera impulsiva, sense cap tipus de filtre ni de consciència sobre les possibles conseqüències que pot tenir en un futur no tant llunyà (cerca de fina, viralització de continguts, ciberassetjament, etc.) ansioses per obtenir una interacció instantània (els M’agrada, els retuits o els comentaris – en positiu –).”¹⁰
- **La “higiene” digital:** és important que copsem que és necessari que els i les joves, sobretot quan fem referència als i les adolescents, puguin disposar d’un espai propi on definir-se, pensar-se i repensar-se, i en definitiva construir la seva Identitat digital de forma progressiva sense que això suposi que es genera un gruix d’“antecedents” que poden tenir determinats efectes al llarg de la seva vida.
- **La privacitat, una qüestió meua i dels altres:** la privacitat a la xarxa depèn, en una part, de les configuracions de seguretat i el tipus d’ús que realitzi l’individu, però també està influïda per les interaccions amb altres usuaris/es i l’ús que aquests/es en facin dels continguts que hom comparteix. En aquest sentit, alguns autors, com Arroyo, apunten que “a les xarxes socials el control sobre la propia informació ja no depèn d’ells (els adolescents i joves), sinó que són també els altres els que poden proporcionar fotografies, comentaris o referències de qualsevol tipus, convertint la privacitat en un dret individual que requereix de la complicitat de la responsabilitat col·lectiva”¹¹.
- **Els “models d’amenaça”:** els experts en privacitat utilitzen el concepte “models d’amenaça” per referir-se al fenomen pel qual, sovint, els usuaris/es de xarxes socials produeixen i comparteixen continguts pensant en l’ “audiència imaginada”, és a dir, pensant en aquells contactes amb els que mantenen una relació més estreta, però no en el conjunt de contactes de la xarxa. En aquest sentit, treballar la consciència de la diversitat de l’audiència, ésdevé rellevant tant pel que fa a la construcció de la identitat digital, i la gestió de la petjada i reputació digital, com en relació a la viralització de continguts.

¹⁰ Fernández-Planells, A. Et altri (2016) *TIC I JOVES. Reflexions i reptes per al treball educatiu*, Col·lecció Aportacions, número 54. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Treball, Afers Socials i Famílies

¹¹ Arroyo, L. (2015)

LES RELACIONS A TRAVÉS DE LA XARXA

Joves digitals i agrupats virtualment

En els darrers temps l'accés a internet i a les xarxes per part d'infants i joves pràcticament s'ha generalitzat a partir de l'accés d'aquests/es a tauletes i dispositius mòbils. Segons un estudi elaborat per l'Hospital Sant Joan de Déu de Barcelona el 2015, el 91,8% dels adolescents entre 10 i 15 anys són internautes, i més del 80% dels adolescents tenen mòbil¹².

Podem parlar, doncs, d'un consum de pantalles estès i generalitzat que es caracteritza per la presència de molts dispositius, una dedicació de temps elevada així com un grau de connexió també elevat. En aquest sentit, s'observa que els infants, adolescents i joves que compten amb dispositius propis fan un ús major; l'smartphone és el dispositiu més utilitzat i està present de manera quasi permanent; i el consum sovint es caracteritza pel fenomen de la “multipantalla” o del “multitasking”.

Actualment hem de fer referència a conceptes com el d'hiperconectivitat. Per als i les joves, les xarxes socials i altres aplicacions de missatgeria han esdevingut un mitjà de comunicació més, pel que per a ells/es, tots o gairebé tots nadius digitals, no hi ha una distinció entre l'espai físic i el virtual, com ja s'ha comentat. Aquesta incorporació d'Internet en la quotidianitat dels i les joves, es reflecteix, per exemple, en el fet que més de la meitat d'aquests/es el primer que fan al llevar-se és connectar-se a Internet per revisar les xarxes socials o consultar el seu correu (un 24% ho fa estant encara al llit) segons un estudi del Centre Reina Sofia¹³.

En aquest mateix sentit, la companyia tecnològica espanyola Energy Sistem, assegura que 1 de cada 5 productes tecnològics es compren per a infants (tauletes, smartphones o mp3)¹⁴. Davant aquest ús generalitzat en edats tan primerenques és necessari establir debats sobre com relacionar-se amb aquests instruments. Aquests dispositius són en moltes ocasions la principal via d'accés a internet i a les xarxes socials.

Tal i com veurem a continuació, els i les adolescents i joves entenen l'espai virtual com un àmbit de relació més, i utilitzen la xarxa per desenvolupar comunitats virtuals configurades a través d'interessos comuns. En aquest sentit, presenciem l'aparició de noves àrees d'estudi com l'etnografia virtual.

¹²<http://www.codajic.org/sites/www.codajic.org/files/Las%20nuevas%20tecnolog%C3%ADas%20en%20%20ni%C3%B1os%20y%20adolescentes.pdf>

¹³ <http://adolescenciayjuventud.org/es/publicaciones/monografias-y-estudios/item/jovenes-en-la-red-un-selfie>

¹⁴ www.noticias2D.com 29 de desembre de 2015 “1 de cada 5 productos de tecnología van a parar a los niños según Energy Sistem”

Aïllament vs. socialització

Amb el naixement d'Internet no foren pocs els tecnòfobs/es que presagiaren l'aïllament social dels adolescents i joves com a conseqüència de l'ús d'aquestes eines. Tanmateix, podem observar que comunicar-se a Internet significa, també, relacionar-se molt. És a dir, la xarxa ha esdevingut un espai de relació i socialització. En aquest sentit, Morduchowicz assegura que les pantalles no marginen les persones joves, sinó que, per contra, ajuden en la seva sociabilitat.¹⁵

Si bé és cert que l'ús o consum digital se sol realitzar d'una forma individual, Internet també ha esdevingut l'espai on pren forma una nova forma de socialització, la socialització en xarxa. L'ús de la xarxa, és cada vegada més, una activitat social, tanmateix, estariem fent referència a una socialització primordialment horitzontal, és a dir, amb el grup d'iguals¹⁶.

La socialització, doncs, esdevé un element central en la definició de les relacions que adolescents i joves estableixen a la xarxa, en tant que “els joves d'avui en dia, utilitzen els nous mitjans i tecnologies, principalment, per comunicar-se, per entrar en contacte i establir relacions”¹⁷.

En aquest mateix sentit, és interessant destacar aquesta interacció entre igual en relació a la creació o l'agrupació virtual dels/les joves a través d'una comunitat d'interessos. És a dir, tal i com apunten autors com Cardoso, el desenvolupament cap a una societat en xarxa permet que adolescents i joves formin xarxes de relació al voltant de projectes, individuals o col·lectius, a partir d'interessos i valors compartits¹⁸.

Uns usos essencialment relacionals

Autors com Malo, entre d'altres, exposaven ja fa més d'una dècada que disposar d'un mòbil o d'accés a Internet esdevé un mecanisme clau per a què els i les joves es puguin socialitzar¹⁹. Així doncs, el fet d'estar online s'ha de copsar com una forma més de relació.

La realització de diversos estudis en l'àmbit català, ens ha permet copsar que els motius principals pels quals els i les joves desenvolupen un ús intensiu d'aquests dispositius són: com a forma de relacionar-se i comunicar-se, així com a via d'entreteniment. Podem parlar, doncs, d'uns usos essencialment relacionals, és a dir, una funció social que té com a objectiu principal la interacció amb altres persones.

¹⁵ Morduchowicz, R. (Coord.) (2008) *Los jóvenes y las pantallas. Nuevas formas de sociabilidad*. Barcelona: Gedisa.

¹⁶ Fernández-Planells, A. i Figueras-Maz, M. (2014) “De la guerra de pantallas a la sinergia entre pantallas: El multitasking en jóvenes” a A. Huertas, i M. Figueras (ed.) *Audiencias juveniles y cultura digital*. Bellaterra: Institut de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona, P. 87-106.

¹⁷ Fernández-Planells, A. Et altri (2016)

¹⁸ Cardoso, G. (2009) *Los medios de comunicación en la sociedad en red*. Filtros, escaparates y noticias. Barcelona: UOC Ediciones.

¹⁹ Malo, S. et altri (2006) “El teléfono móvil : disponibilidad, usos y relaciones por parte de los adolescentes entre 12 y 16 años ” *Estudios sobre Educación*, núm. 10.

En aquest mateix sentit, és interessant destacar com la possibilitat de connexió, és a dir, d'accedir a la xarxa, estar present als espais virtuals, ha esdevingut una necessitat social per als i les joves. Per a adolescents i joves, les TIC són un àmbit de relació indissociable de les relacions offline o analògiques, pel que estar present a la xarxa esdevé una necessitat social que requereix d'una dedicació de temps que, sovint, es pot considerar elevada, alhora que situa a la persona en una posició de disponibilitat quasi constant. Aquesta pressió deriva tant de la necessitat d'estar connectat constantment, com de la necessitat de desenvolupar una determinada imatge, és a dir, construir la identitat pròpia també a la xarxa.

Aquests usos essencialment relacionals, però, presenten diferències en funció del gènere. En aquest sentit, són diversos els autors que coincideixen en atribuir usos diferents per als nois i les noies (Bertomeu, 2011; Castaño, 2009; Malo, S. Et altri, 2006; Chóliz, M. Et altri, 2009; Bernabeu J., 2015). En aquest sentit, s'apunta que les noies presenten una major tendència a fer usos comunicacionals, pel que presenten més perfils a les xarxes socials, parlen més i utilitzen més les aplicacions de missatgeria instantània. Ells, en canvi, presenten una major tendència a fer usos relacionats amb l'entreteniment, i especialment pel que fa al consum de videojocs.

Quins elements o aspectes podem treballar amb els i les joves?

Un cop analitzades les relacions dels i les joves a través de la xarxa, és interessant analitzar quins són els elements o aspectes que podem treballar amb els i les joves en relació a aquests temes. Així doncs, a continuació es recullen aquests aspectes pel que fa a la qüestió relacional a la xarxa i a les variables que cal abordar:

- **Aspectes a treballar en relació a la qüestió relacional:**
 - **Phubbing:** aquest concepte fa referència a les dificultats per concentrar-se en les interaccions presencials per l'ús intensiu del dispositiu mòbil, de forma que les interaccions presencials no es gaudeixen i es perceben com a menys prioritàries per part de l'individu.
 - **Reproducció d'estereotips**
 - **Assetjament** (individual o grupal)
 - **El respecte com a factor de protecció:** és important treballar el respecte com a base de la relació i interacció també a la xarxa, trencant la idea que l'anonimat de la xarxa ho permet tot. Aquest aspecte també entra en relació amb elements com la publicació de continguts ofensius, l'assetjament, etc.
 - **L'empoderament i la participació:** l'espai de relació virtual permet un espai d'intervenció que promogui, tal i com planteja Reig, transferir les TIC cap a les TEP (tecnologies per a l'empoderament i la participació).²⁰
 - **Del selfie a l'exterior:** un altres dels aspectes a treballar és la transició d'una mirada molt autocontemplativa envers una mirada més social.

²⁰ Reig, D. (2016) "Internet como escuela de vida" a *Cuadernos de pedagogía*, núm. 473

- **Usos complexes:** esdevé rellevant treballar amb els i les joves en relació als usos d'aquelles aplicacions més utilitzades, introduint aspectes com la privacitat, la creació de comunitats d'interessos, les recerques avançades, etc.
 - **Diversitat i desigualtat també a la xarxa:** és important copsar quan s'aborden aquests temes amb els i les joves que la universitat digital no és real, sinó que està condicionada per les desigualtats socials que aquests presenten. No només es produeixen desigualtats pel que fa a la capacitat d'accedir a la xarxa, sinó també en relació al usos i com això, al seu torn, es relaciona amb una major o menor capacitat per extreure un rèdit determinats. És a dir, tant les desigualtats a nivell socials com els diferents usos de la xarxa potencien l'existència d'una bretxa digital també entre els i les joves de forma que les capacitats, l'entorn, la xarxa de relacions, el capital cultural etc, incideixen també en les potencialitats de la xarxa per a uns o altres joves.
 - **Suplantació d'identitat**
- **Variables que cal treballar²¹:**
- **Exponencialitat:** allò que fem arriba a tothom
 - **Rapidesa:** el ritme de transmissió és vertiginós
 - **Dimensió i importància:** petites històries que es fan molt grans
 - **Contingut:** no tot s'hi val. El que es diu i com es diu, és important.
 - El **respecte** com a element de treball
 - El **grup** com a subjecte educatiu
 - **Capacitat crítica** i per saber escollir
 - **Participació per la responsabilitat col·lectiva**
 - **Estar connectat no és el mateix que estar disponible**
 - **Espais de desconnexió**

²¹ <http://www.sobrepantalles.net/>

POTENCIALITATS I RISCOS DE LES TIC

Introducció. La redimensió de problemàtiques i fragilitats existents

En primer lloc, considerem interessant destacar que s'està produint una tendència a atribuir als canvis tecnològics la responsabilitat envers determinats fenòmens que considerem problemàtics sense plantejar-se, però, els elements estructurals que els condicionen. En aquest sentit, doncs, és important copsar que amb les TIC no parlem de tensions noves, sinó redefinides. És a dir, Sovint les problemàtiques que es relacionen estrictament amb l'àmbit virtual, tenen el seu reflex o origen en fragilitats de l'àmbit offline. Bernabeu reflecteix acuradament aquest reflexió exposant que "s'ha d'anar amb compte amb la tendència de construir nous problemes a partir de noves categories com *nomophobia*, *sexting*, *bullying*, *phubbing*, *grooming* i tot una sèrie de nous termes. I no hem de caure malintencionadament en l'error de pensar que determinades xacres socials són conseqüència de la irrupció d'Internet en aquets darrers anys evitant atendre a la qüestió estructural que fa anys que arrosseguem. Per exemple, les possibles relacions de control entre adolescents constitueixen un tema que s'arrossega des de fa anys i amb el que ara xoquem de front. I no precisament per culpa del *double check*. Confondre el sentit dels mitjans és com arribar al cim sense valorar el recorregut que ens ha portat a ell"²².

En segon lloc, cal ser conscient que les TIC, com molts altres elements de la nostra quotidianitat, presenten una doble vessant, és a dir, presenten grans potencialitats, però també riscos que poden esdevenir molt rellevants. A continuació, recollim exemples d'aquesta dualitat

Les potencialitats de les TIC

Cal destacar que a continuació es recullen només algunes de les possibles potencialitats de les TIC, ja que aquestes es troben en constant desenvolupament i es podrien arribar a considerar infinites.

- ✓ **Millora en les relacions socials:** Com hem vist, la xarxa influeix tant en la construcció individual de la identitat, com en la vessant relacional i socialitzadora. En alguns casos, aquesta pot contribuir a superar complexos, pors, fragilitats que dificulten les relacions analògiques, en tant que es tracta un espai més procliu a l'experimentació i que obre la possibilitat a la creació de comunitats basades en interessos comuns.

²² Bernabeu, J. (2014) "El aprendizaje en la red (I). Usos y dilemas" a CCCBLAB. *Investigació i innovació en cultura* [en línia]. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Gener. Disponible a: <<http://lab.cccb.org/es/el-aprendizaje-en-la-red-i-usos-y-dilemas/>>

- ✓ **L'ús de les TIC aporta noves habilitats:** com per exemple la creativitat, l'emprenedoria, l'apoderament, la comunicació, el treball col·laboratiu, la recerca, entre d'altres.
- ✓ **Coneixement col·lectiu i participació social:** la xarxa ha esdevingut un espai òptim per a la col·laboració i l'increment del coneixement col·lectiu. Això, al seu torn, promou l'adquisició d'un esperit crític a través de l'accés a un volum d'informació ingent, la creació de continguts, i la potenciació del debat, la interacció, i la participació social.
- ✓ **La difuminació de la frontera entre creador i consumidor de continguts:** la xarxa ha suposat també una revolució en les formes d'accedir a la informació i participar en el debat públic. La immediatesa de les xarxes socials permet als usuaris ser creador de continguts, més enllà del rol clàssic de consumidors/es. És a dir, la web 2.0 (o web social) afavoreix “una manera més igualitària de concebre, produir, compartir i distribuir informació i coneixement”²³.
- ✓ **Facilita el contacte i la vinculació amb el grup d'iguals**
- ✓ **Potencialitats en l'àmbit educatiu:** l'àmbit educatiu és un dels marcs principals en el que podríem dir que les potencialitats de les TIC són gairebé infinites (entorn d'aprenentatge interactius, eines digitals d'estudi i creació, sistemes integrats d'aprenentatge, xarxes de comunicació, materials en multiplicitat de mitjans i canals,)

Els riscos de les TIC

- ✓ **La pressió de la connexió com a necessitat social:** sovint l'ús intensiu o, inclús, la dependència dels dispositius, recau en el fet que la connexió constant ha esdevingut una necessitat social. Per als i les joves les TIC són un àmbit més de relació indissociable de les relacions offline, pel que estar present a la xarxa esdevé una necessitat social que requereix d'una dedicació de temps elevada, alhora que situa a la persona en una posició de disponibilitat quasi constant la qual cosa arriba a generar una pressió elevada en alguns joves. Aquesta pressió deriva tant de la necessitat d'estar connectat constantment, com de la necessitat de desenvolupar una determinada imatge, és a dir, construir la identitat pròpia també a la xarxa.
- ✓ **El desgast de les relacions offline o analògiques:** la connexió constant a algunes pantalles pot conduir, en alguns casos, a donar prioritat a les relacions que s'estableixen a nivell virtual, mentre que les relacions offline van patint un desgast que, segon els participants, pot conduir a un procés d'aïllament de la persona al món virtual en detriment del món físic.

²³ Insua, J. (2014) “Web 2.0. 10 anys després” a CCCBLAB. *Investigació i innovació en cultura* [en línia]. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Octubre. Disponible a: <http://blogs.cccb.org/lab/article_web-2-0-deu-anydespres/>

- ✓ **En relació a la construcció de la identitat digital:**
 - Les xarxes socials faciliten que la identitat (amb major incidència en el cas de les noies) es construeixi atorgant major importància a la imatge física que a altres aspectes com per exemple la personalitat.
 - La sobreexposició
 - La idealització o caricaturització de la identitat
 - Dissonàncies entre el *jo online* i el *jo offline*
 - Postureig desmesurats
- ✓ **Aïllament físic:** en alguns casos, les TIC poden potenciar conductes que condueixen a la producció d'una activitat molt intensa a nivell online front una activitat offline minsca. En casos més extrems, aquestes poden potenciar conductes d'aïllament o antisocials.
- ✓ **Dependència o addicció:** actualment no disposem d'una definició acurada ni oficial que delimiti de forma clara què s'entén per addicció a les TIC. Donat que no existeixen criteris clars per determinar què s'entén per dependència, addicció, o ús excessiu de les TIC, és necessari centrar-nos en aquells element que poden afectar al desenvolupament de la persona, l'ús compulsiu, la interferència en les relacions personals o l'abandonament de les responsabilitats adquirides. En aquest sentit, Greenfield apunta les següents senyals d'alerta²⁴:
 - Creixement progressiu en el temps dedicat a l'ús de les TIC.
 - Tendència a l'aïllament familiar i social, amb pèrdua per l'interès per realitzar activitats amb altres persones.
 - Baix rendiment escolar, que sovint es produeix per manca de concentració o d'hores de son suficient.
 - Deixar de banda activitats familiars, socials o d'oci.
 - Canvis en l'estat d'ànim com mal humor o irritabilitat si no es té accés als dispositius.
 - Augment de conductes impredecibles.
 - Creixement progressiu de la despesa en tecnologia, per sobre de les capacitats econòmiques.
 - Augment del secretisme en relació al fet de connectar-se, jugar, xatejar, etc.
- ✓ **Els *likes* com a recompensa:** un altre dels possibles riscos es trobaria en torn la preocupació constant per emetre una determinada imatge, saber què pensa la resta d'usuaris/es sobre hom, i la modificació de les opinions a través de la interacció i exposició constant o desmesurada.

²⁴ Greenfield, D. N. (2009) "Tratamiento psicológico de la adicción a las nuevas tecnologías" a E. Echeburúa, F.J. Labrador i E. Becoña (eds.) *Adicción a las nuevas tecnologías en adolescentes y jóvenes*. Madrid: Pirámide. P. 189-200

- ✓ **Ciberassetjament:** es tracta d'un risc que presenta tres variants:
 - **Ciberbullying** (es tractarà aquest tema de forma específica en el següent apartat).
 - **Grooming:** Aquest concepte defineix les accions deliberades per part d'un adult que busca establir relacions d'amistat amb un infant, adolescent o jove, amb la intenció d'obtenir algun tipus de satisfacció sexual.
 - **Assetjament en les relacions afectives**
- ✓ **Sexting:** consisteix en compartir continguts sexuals o explícits a través de la xarxa. Es tracta d'un fenomen que s'ha anat popularitzant i que ha guanyat adeptes amb aplicacions com *Snapchat* que permeten compartir continguts de forma temporal.
- ✓ **Potenciació de la violència de gènere:** les TIC introdueixen noves formes de control, principalment per les seves característiques de connexió constant o hiperconnexió.
- ✓ **Processos d'infoxicació:** l'ingent volum d'informació al que es pot accedir (no només de forma proactiva, sinó també passiva) unit a la manca d'eines per gestionar aquest continguts, determinar la veracitat o fiabilitat, pot conduir a una situació de saturació informativa.
- ✓ **Pèrdua de facultats intel·lectuals significatives:** segons Insua, un altre dels possibles riscos és que la web social i, Internet en general, provoqui la pèrdua de facultats com la concentració, la reflexió profunda, el cultiu de la memòria i el pensament crític.²⁵
- ✓ **Com més contactes, millor:** un altre dels possibles riscos es troba en el fet d'agregar persones desconegudes. No es tracta només de que alguna d'aquestes persones pugui tenir intencions que poden resultar perjudicials, sinó, que també influeix en el fet que a l'hora de compartir continguts, aquests arribaran a una audiència que és desconeguda i que en pot fer un mal ús d'aquests. En aquest mateix sentit, trobaríem un altre risc relacionat que és el fet de quedar per trobar-se amb alguna d'aquestes persones desconegudes (sense anar acompanyat/da).
- ✓ **Limitacions en el control dels continguts online:** el fet que, sovint, entre els i les joves no s'utilitzi la xarxa per buscar informació de forma proactiva, sinó que la informació arribi de forma constant sense necessitat de buscar-la, comporta també un risc en tant que la informació que s'està rebent està condicionada per molts factors sobre els que no es té control (es posa com exemple la informació que es rep a través de les xarxes socials com Facebook, ja que hom rebrà una o altre informació en funció també de la seva xarxa de contactes i els seus interessos, pel que es pot tractar d'informació poc parcial, segmentada, no contrastada, etc).
- ✓ **Banalització dels riscos:** a banda de considerar que hi ha un desconeixement força notable entre els i les joves (sobretot entre els de menor edat) en relació als riscos que

²⁵ Insua, J. (2014)

es poden derivar de l'ús (o d'alguns usos) de les pantalles, també es destaca un grau considerable de banalització dels riscos entre els i les joves.

- ✓ **Modelatge familiar:** un altre dels possibles riscos es trobaria en el fet que en l'àmbit familiar es produeixen dos fenòmens diferents, però amb una incidència a tenir en compte en ambdós casos. D'una banda, es trobarien aquells pares/mares tecnòfobs, que no són coneixedors de les eines que els fills/es utilitzen i dels riscos que impliquen, de forma que no disposen del coneixement necessari per realitzar un acompanyament adequat sobre l'ús de pantalles que realitzen aquests; i d'altra banda, es trobarien els pares/mares que també fan un ús molt intensiu d'aquests dispositius, de manera que actuarien com a model de reforç d'aquest ús intensiu.
- ✓ **Petjada digital:** una mala gestió de la petjada digital pròpia pot conduir a una pèrdua de privacitat molt considerable.
- ✓ **Problemes de salut:** que es poden derivar de patrons d'ús addictius.

El cas del Cyberbullying

El cyberbullying o ciberassetjament, és un dels riscos que ha provocat més alarma social i que ha generat més literatura en els darrers anys. Aquest fenomen ha esdevingut una de les problemàtiques principals d'infants, adolescents i joves en relació a la xarxa degut tant al seu abast, com a la gravetat de les conseqüències, i les dificultats relatives a la seva prevenció i intervenció.

Aquest, s'explica a través de conductes negatives envers a altres individus del grup d'iguals. Es tracta de l'assetjament que es duu a terme utilitzant eines tecnològiques, és a dir, es dona quan un infant, adolescent o jove és agredit psicològicament, de manera continuada en el temps, per un o diversos individus, per mitjà de dispositius TIC. Segons el Departament d'Ensenyament, un de cada quatre casos d'assetjament ja es fan a través d'Internet²⁶, és a dir, es tracta de ciberassetjament.

A banda, del fet que es dut a terme per mitjà d'eines tecnològiques, el ciberassetjament es caracteritza pels següents elements:

1. L'assetjament ja no s'acota al marc del centre educatiu o l'horari lectiu, sinó que es produeix en qualsevol moment i lloc. De la mà de les TIC (entenguis del mal ús d'aquestes) l'accés a la víctima és il·limitat.
2. L'anònimat és un dels factors cabdals, en tant que permet ocultar la identitat dels agressors/es.
3. L'agressió es difon, pel que l'impacte de l'agressió s'amplifica, a més, d'una forma molt ràpida degut a la immediatesa de les comunicacions online.
4. El nombre de possibles "espectadors/es" s'incrementa exponencialment.

²⁶ <http://familiaiescola.gencat.cat/ca/educar-creixer-en-familia/educacio-us-tecnologies/ciberassetjament/>

5. L'agressió no desapareix, sinó ans al contrari, és permanent degut al rastre que queda a la xarxa.
6. Els agressors/es no poden controlar l'abast del contingut publicat, pel que tampoc hi ha una referència clara que determini un moment per parar.

Segons el Departament d'Ensenyament, hi ha diversos tipus d'agressions que es poden considerar ciberassetjament²⁷:

- ✓ Amenaces directes
- ✓ Substracció de contrasenyes i/o suplantació d'identitats
- ✓ Publicació en blogs i fotologs d'imatges reals o editades amb comentaris ofensius, despectius, insultants, etc.
- ✓ Enviament de fotografies, àudios, o vídeos enregistrats sense el coneixement de la víctima o contra la seva voluntat.
- ✓ Publicació d'enquestes a la xarxa amb l'objectiu de ferir la víctima.
- ✓ Promoure l'exclusió social de la víctima, impedit el seu accés a espais de relació com per exemple xats o xarxes socials.
- ✓ Subscriure a la víctima a espais web d'on rebrà spam o virus.
- ✓ Subscripció a llistes d'activitats d'adults (pornografia, apostes, apologia de la violència...)

Per altra banda, un aspecte interessant a destacar és el que s'ha vingut a conèixer com la "lleï del silenci". Aquesta es produeix en una doble vessant, d'una banda, s'observa que entre les persones que pateixen ciberassetjament existeix una tendència a no parlar sobre aquests fets i, d'altra banda, s'observa que aquest silenci també es reproduïx entre els i les companyes que, tot i ser testimonis d'aquestes situacions, no actuen al respecte. En aquest sentit, el Departament d'Ensenyament destaca que 8 de cada 10 alumnes no fa res davant un cas d'assetjament.

²⁷ <http://familiaiescola.gencat.cat/ca/educar-creixer-en-familia/educacio-us-tecnologies/ciberassetjament/>

LA COMUNICACIÓ ONLINE AMB ELS I LES JOVES

Una comunicació efectiva amb els i les joves, requereix necessàriament d'una adaptació als llenguatges d'aquests/es, però també, als principals canals de comunicació que utilitzen.

L'adaptació a aquests nous canals, implica alhora l'adaptació de la intervenció a l'àmbit digital, de forma que es superen les formules de comunicació, però també d'intervenció i d'aprenentatge, exclusivament analògiques.

Alguns autors, com Funes²⁸, destaquen que aquesta adaptació és una oportunitat, en tant que facilita l'organització i, alhora, potencia el vincle amb els i les joves d'una forma horitzontal, de manera que també pot contribuir a incrementar les capacitats de relació amb aquells/es joves més aïllats. A més, el fet de tractar-se d'espais de relació formal també pot facilitar la proximitat amb els i les joves.

Per altra banda, l'ús d'eines com les xarxes socials per mantenir relació i comunicar-se amb els i les joves, també possibilita desenvolupar un treball en termes de convivència, potenciant una mirada crítica que permeti optimitzar l'ús que adolescents i joves fan d'aquestes eines.

La comunicació online amb els i les joves representa un repte a abordar des d'espais i àmbits de treball molt diferents, però podríem establir que tot aquell que treballi amb joves ha d'afrontar aquest repte des d'un posicionament o altre. La necessitat d'abordar aquest repte deriva del fet que, actualment, són molt pocs els i les joves que no disposen d'un smartphone que els permet estar connectats de manera continuada, comunicar-se, accedir a xarxes socials, compartir continguts, etc. El telèfon mòbil s'ha convertit en el dispositiu per excel·lència, esdevenint quasi un apèndix més del cos (no només per als i les joves) que participa de manera continuada i gairebé omnipresent en la gestió de les relacions²⁹.

Així doncs, aquest tipus de comunicació horitzontal, permet trencar amb les percepcions jeràrquiques, possibilita la creació de vincles i incrementa la confiança, el flux d'informació és més continuat i la interactivitat i la proximitat són més elevades.

Recomanacions per a la comunicació online amb joves

A continuació, es recullen una sèrie de recomanacions per abordar la comunicació amb joves en l'àmbit virtual:

- ✓ Establir els objectius de la presència online
- ✓ Estar presents a l'àmbit virtual, adaptant-se tant als canals (eines, xarxes, apps's, etc) utilitzats per part d'adolescents i joves, com als llenguatges.

²⁸ <http://jaumefunes.com/>

²⁹ Wood, M.A., Bukowski, W.M., i Lis, E. (2015) "The digital self: How social media serves as a setting that shapes youth's emotional" a *Adolescent Research Review*, Vol.1 (setembre), p. 1-11

- ✓ Definir per a què s'està disponible, és a dir, quins són els temes que es poden tractar a nivell virtual.
- ✓ Definir de quina manera s'han de realitzar aquestes comunicacions, és a dir, establir unes normes consensuades tant pel que fa als canals o plataformes que es poden fer servir, com pel que fa a la forma d'escriure, el to, netiqueta, etc.
- ✓ Determinar quan s'està disponible per a aquestes comunicacions.
- ✓ Determinar amb quina identitat, és a dir, amb un compte professional o personal.

BIBLIOGRAFIA

Arroyo, L. (2015) “Jóvenes, Internet y privacidad: los retos de la identidad en la era digital” a CCCBLAB. *Investigació i innovació en cultura* [en línia]. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Setembre. Disponible a: < <http://lab.cccb.org/es/jovenes-internet-y-privacidad-los-retos-de-la-identidad-en-la-era-digital/>>

Bernabeu, J. (2014) “El aprendizaje en la red (I). Usos y dilemas” a CCCBLAB. *Investigació i innovació en cultura* [en línia]. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Gener. Disponible a: < <http://lab.cccb.org/es/el-aprendizaje-en-la-red-i-usos-y-dilemas/>>

Bernabeu, J. (2017) “L’educació social. També digital” a *Quaderns d’Educació Social*. Col·legi d’Educadores i Educadors Socials de Catalunya. Núm. 19 (novembre) p. 106-111.

Bernabeu, J. i Plaza, I. (2015) *Adolescents també a la xarxa: Reptes de l’acció socioeducativa davant la generació 1x1. Els usos d’Internet i els smartphones per part d’adolescents escolaritzats a Granollers*, Ajuntament de Granollers.

Bertomeu, M. A. (2012) “Redes sociales: conversaciones multipantalla, riesgos y oportunidades” a L. Pérez, et altri (Coord.) *Tecnologías de la Comunicación, Jóvenes y Promoción de la Salud*. La Rioja: Consejería de Salud y Servicios Sociales de La Rioja. P. 116-150.

Busquet, J.; Ballano, S.; Medina, A. [et al.] (2012). «La dinámica de la brecha digital entre jóvenes, padres y profesores en España». En: A. García (ed.). *Comunicación, infancia y juventud. Situación e investigación en España*, pàgs. 39-55. Barcelona: UOC.

Cardoso, G. (2009) *Los medios de comunicación en la sociedad en red*. Filtros, escaparates y noticias. Barcelona: UOC Ediciones.

Castaño, C. (2009) “Los usos de Internet en las edades más jóvenes: Algunos datos y reflexiones sobre hogar, escuela, estudios y juegos”, *Participación Educativa*, núm. 11. (juliol): *La educación, factor de igualdad*.

Chóliz, M. et altri (2009) “Ellas, ellos y su móvil: Uso, abuso (y ¿dependència?) del teléfono móvil en la adolescencia”, *Revista Española de drogodependencias*, Vol. 34, Núm. 1.

Fernández Planells, Ariadna. [et al.] (2016) *TIC i joves: Reflexions i reptes per al treball educatiu*, Catalunya, Departament de Treball, Afers Socials i Famílies IV. Títol V. Col·lecció: Aportacions; 54.

Fernández-Planells, A. i Figueras-Maz, M. (2014) “De la guerra de pantallas a la sinergia entre pantallas: El multitasking en jóvenes” a A. Huertas, i M. Figueras (ed.) *Audiencias juveniles y cultura digital*. Bellaterra: Institut de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona, P. 87-106.

Ferrés, J. (2014) *Las pantallas y el cerebro emocional*. Barcelona: Gedisa.

Greenfield, D. N. (2009) “Tratamiento psicológico de la adicción a las nuevas tecnologías” a E. Echeburúa, F.J. Labrador i E. Becoña (eds.) *Adicción a las nuevas tecnologías en adolescentes y jóvenes*. Madrid: Pirámide. P. 189-200

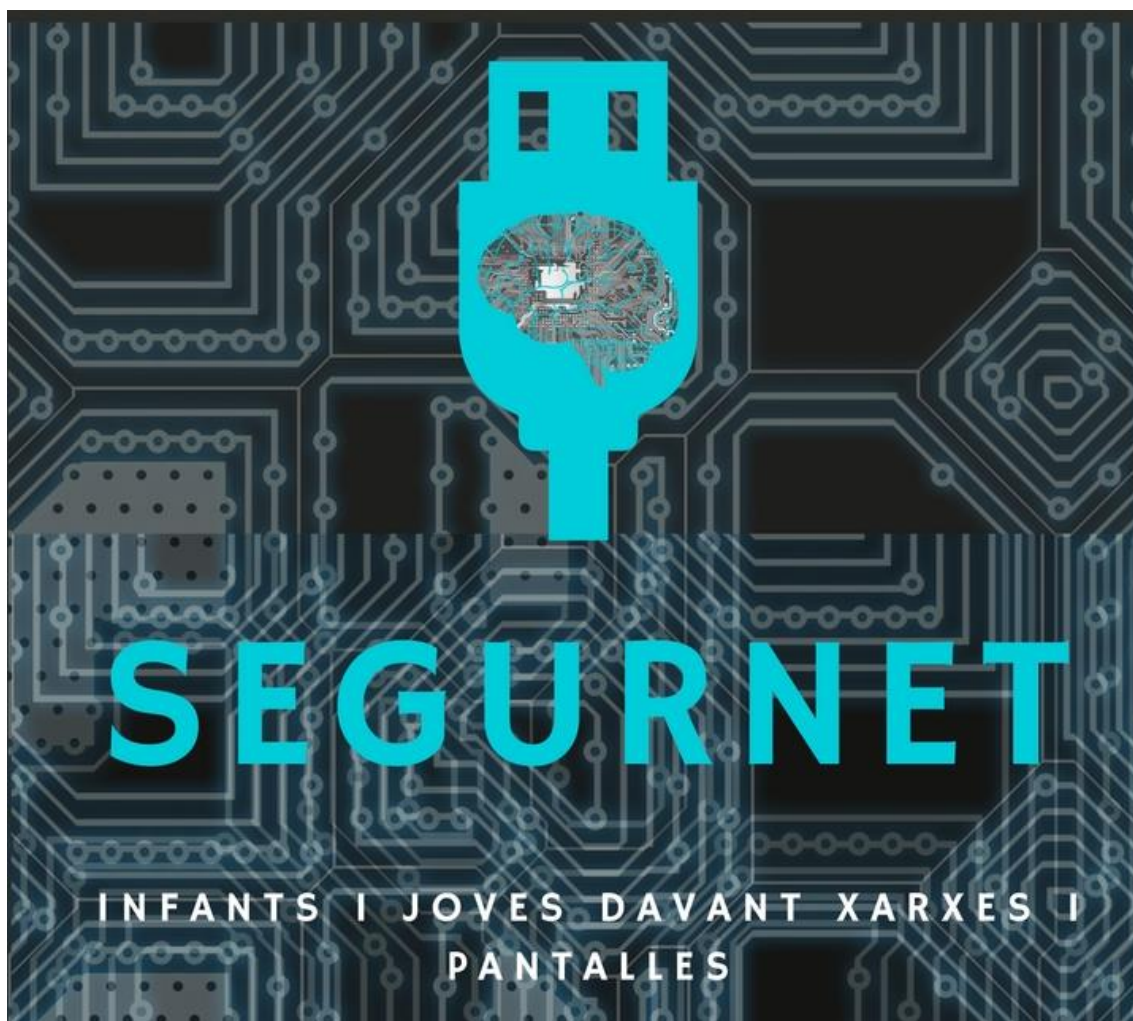
Malo, S. et altri (2006) “El teléfono móvil: disponibilidad, usos y relaciones por parte de los adolescentes entre 12 y 16 años “ *Estudios sobre Educación*, núm. 10.

Morduchowicz, R. (Coord.) (2008) *Los jóvenes y las pantallas. Nuevas formas de sociabilidad*. Barcelona: Gedisa.

Reig, D. (2016) “Internet como escuela de vida” a *Cuadernos de pedagogía*, núm. 473

Sibilia, P. (2008) *La intimidad como espectáculo*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica Argentina.

Wood, M.A., Bukowski, W.M., i Lis, E. (2015) “The digital self: How social media serves as a setting that shapes youth’s emotional” a *Adolescent Research Review*, Vol.1 (setembre), p. 1-11

Amb el suport de:

**Ajuntament
de Barcelona**

**Diputació
Barcelona**

